

ՀՅՈՒՄԻՍ-ԱՐԵՎՍՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՑ ՀԱՅՏՆԱԲԵՐՎԱԾ
ՄԿՅՈՒԹԱԿԱՆ ՏԻՊԻ ՁԵՆԲԸ

Անդրկովկասը սկյութական նյութական մշակույթի տարրերի կրողն է: Սկյութական ազդեցությունից զերծ չի մնացել նաև խնդրո առարկա տարածաշրջանը:¹ Այս մասին պատմագիտական տվյալներին գալիս է լրացնելու Շիրակից ու Լոռուց հայտնաբերված հնագիտական նյութը՝ հիմնականում հարձակողական սպառազինության մնուշներ՝ ակինակ, ցետասլաքներ և կացին:

Ալինակ. Մորզանի կողմից Մուսիերիից հայտնաբերված երկաթե դաշույնը միակն է (աղ. 1, նկ. 1): Այն ունի հորիզոնական ձողաձև վերնամաս, ուղիղ կենտրոնում երկու հորիզոնական ակոսներով բռնակ, ուղղանկյունաձև խաչարդ և եռանկյունաձև շեղբ: Դաշույնը խիստ քայքայված է, չկա ծայրը: Պահպանված մասի երկարությունը 20 սմ է, բռնակինը՝ 8 սմ: Նման կառուցվածք ունեցող դաշույններն ու սրերը, որոնցից հայտնաբերվել են Հայկական լեռնաշխարհի (Կարմիր - բլուր, Թեյշեբայինի, Գեղեղավիտ, Ստեփանակերտ և այլ), Կովկասի (Մամթավրո, Մուխումի, Բրիլի, Թլի և այլ), Հարավեռասական տափաստանների (Մին. Վոդի, Ստեպանյ), Ուկրաինայի (Պոլտավա, Գնեպրոպետրովսկ, Ստարշայա Մոզիլյա), Ուրալի (Բիկովո, Ախմիլովո) համաժամանակյա հնագիտական հուշարձաններում և կրում են սկյութական զինագործության առանձնահատկությունները, մասնագիտական գրականության մեջ հայտնի են «ակինակ» անվամբ:

Մուսիերիի գտածոյին շատ նման են Թլիի դամբարանադաշտից հայտնաբերված ակինակները, որոնք ևս ունեն եռանկյունաձև շեղբ և թվագրվում են մ. թ. ա. VII-VI դարերով:² Ինչ վերաբերում է Մուսիերիի գտածոյի թվագրմանը, ապա Ս. Եսայանը և Մ. Պոզդերովան գտնում են, որ այսօրինակ ակինակներն Անդրկովկասում հանդես են գալիս մ. թ. ա. VI դարից ոչ ուշ:³

Նետասլաքներ. Մեզ հետաքրքրող տարածաշրջանում բավականին մեծ քանակություն են կազմում սկյութական տիպի պոչուկավոր և խողովակակոթառ բրոնզե նետասլաքները: Հայտնաբերվել են Շիրակում՝ Պեմզաշենից, Շիրակավանից, Անի-Պեմզայից, իսկ Լոռիում՝ Ղաչաղանից, Մակարաշենից, Ալյուրից (Որնակ), Մուսիերիից:

Երկթև խողովակակոթառ նետասլաքներն Անդրկովկասում շատ քիչ են հանդիպում: Ընդհանրապես այս տիպի նետասլաքներն ունեն կամ տերևաձև, կամ շեղանկյունաձև, կամ էլ օվալաձև զլխիկներ: Մեր տարածաշրջանից հայտնաբերվել են Պեմզաշենում՝ 1 և Մուսիերիում՝ 2 (աղ. 1, նկ. 2, 3): Սրանք շեղանկյունաձև զլխիկներով են: Ընդ որում, Պեմզաշենի գտածոները Տ. Խաչատրյանը թվագրում է ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի դարաշրջաններով:⁴ Մուսիերիի օրինակի թևերի վրա կան սկյութական նետասլաքներին բնորոշ ակոսներ: Սրանցից մեկը կոթառի վրա բեղիկ ունի: Սկյութների մոտ այս նետասլաքները հիմնականում հանդես են գալիս մ.թ.ա. VII-VI դարերում:⁵ Ա. Մելյուկովան նշում է, որ երկթև խողովակակոթառ նետասլաքներն արխաիկ են և Եվրագիայում երևան են եկել դեռևս մինչսկյութական ժամանակաշրջանում:⁶

¹ Я. М а н а н д я н, О некоторых проблемах истории древней Армении и Закавказья, Ер., 1944, стр. 45, 54; Մ. Երևնյան, Կիմերական և սկյութական ցեղերի արշավանքները և Ուրարտուի ու Ասորեստանի պայքարը քոչվորների դեմ, Պատմա-բանասիրական հանդես (այսուհետև՝ ՊԲՀ), 1968, 2, էջ 93-94:

² Б. Т е х о в, Скифы и центральный Кавказ в VII-VI вв. до н. э., М., 1980, рис. 4, 3, 20.

³ С. Е с а я н, М. П о г р е в о в а, Скифские памятники Закавказья, М., 1985, стр. 48.

⁴ Т. Х а ч а т р я н, Древняя культура Ширака, Ер., 1975, стр. 20.

⁵ К. С м и р н о в, Вооружение савроматов (МИА. N 101), М., 1961, стр. 41.

⁶ А. М е л ю к о в а, Вооружение скифов, САИ, вып. Д 1-4, М., 1964, стр. 18.

Նմանատիպ նետասլաքներ հայտնաբերվել են Հայկաբերդում, Կարմիր բլուրում, Նորաշենում, Կուլանուրիվինյան դամբարանադաշտում, Սիմգեչաուրում, Հարավային Օսեթիայում, Աշուրում, Բարեղունում և այլ հնավայրերում:⁷

Եռաթև խողովակակոթառ նետասլաքներ ավելի շատ են հայտնաբերվել: Ս. Եսայանը և Մ. Պոգրեբովան Անդրկովկասից հայտնաբերված նմանօրինակ նետասլաքներն ըստ իրենց կառուցվածքային առանձնահատկությունների բաժանել են երեք տիպի:⁸ Նույն սկզբունքով կներկայացնենք մեզ հետաքրքրող տարածաշրջանից հայտնաբերված գտածոները:

Առաջին տիպը կազմում են օվալաձև գլխիկով, երկար կամ կարճ կոթառով նետասլաքները: Սրանց մեջ կան նաև այնպիսիք, որոնք կոթառի վրա բութակ ունեն: Ի դեպ, այս տիպի նետասլաքները սկյութների մոտ հանդես են գալիս երկթև նետասլաքների հետ միաժամանակ: Մեզ հետաքրքրող տարածաշրջանից նմանատիպ նետասլաքներ հայտնաբերվել են Պեմզաշենից (աղ. 1, նկ. 5-10), Շիրակավանից և Մուսիերիից (աղ. 1, նկ. 4): Պեմզաշենից հայտնաբերված թվով վեց նետասլաքների երկարությունը տատանվում է 3-4 սմ միջև: Սրանցից չորսի կոթառները կարճ են (աղ. 1, նկ. 5-8), իսկ երկուսինը՝ երկար (աղ. 1, նկ. 9, 10): Ընդ որում երկար կոթառովներից մեկի կոթառին կա նաև բութակ:

Շիրակավանից հայտնաբերվել է երկու նետասլաք,* որոնցից մեկը խիստ քայքայված է և փշրված: Երկուսն էլ ունեն կարճ կոթառներ: Պահպանված մի նետասլաքի երկարությունը 2,5 սմ է:

Ինչ վերաբերում է սրանց թվագրմանը, ապա Պեմզաշենի գտածոները Տ. Խաչատրյանը թվագրում է ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի ժամանակաշրջանով,⁹ իսկ Շիրակավանի գտածոները Ֆ. Տեր-Մարտիրոսովը թվագրում է մ. թ. ա. V-IV դարերով: Մուսիերիի նետասլաքը թվագրվում է մ. թ. ա. VII-VI դդ.:¹⁰ Վ. Իլյինսկայան, Բ. Մոզոլևսկայան և Ա. Կերենովիչինը գտնում են, որ սկյութա - սարմատական հուշարձաններում օվալաձև գլխիկով նետասլաքները հանդես են գալիս երկթև նետասլաքների հետ միաժամանակ և գոյատևում են մ. թ. ա. VII-VI դարերի ընթացքում, իսկ Կ. Սմիրնովը նշում է, որ մ. թ. ա. V դ. սկզբներին այս տիպի նետասլաքները դուրս են գալիս կիրառությունից, չնայած հանդիպում են ավելի ուշ ժամանակի հուշարձաններում:¹¹ Նմանատիպ նետասլաքներ հայտնաբերվել են Հայկաբերդից, Արին-բերդից, Ֆրանկանոցից, Նիզվզիանից, Դվանի, Սամտավրոյի դամբարանադաշտերից, Աշուրից և այլ հնավայրերից:¹²

Երկրորդ տիպը կազմում են բրոնզե այն նետասլաքները, որոնց գլխիկներն ունեն ոչ ցայտուն արտահայտված շեղանկյունաձև կամ եռանկյունաձև գլխիկներ: Ընդ որում դրանք կլորավուն եզրագծերով են: Նմանատիպ նետասլաքներ բավականին մեծ քանակությամբ հայտնաբերվել են Պեմզաշենում՝ 13: Սրանց երկարությունը 4սմ է, մի երևույթ, որը ինչպես նկատում են Ս. Եսայանը և Մ. Պոգրեբովան, նմանօրինակ նետասլաքների մեջ չափերի առումով եզակի են:¹³ Այս նետասլաքներից մեկն ունի բութակ (աղ. 1, նկ. 11): Իսկ մյուսների մեջ կան և երկար կոթառով, և կարճ կոթառով օրինակներ: Նմանատիպ նետասլաքներ հայտնաբերվել են Կարմիր-բլուրից, Արին-բերդից, Ֆրանկանոցից, Ներքին Հորաթաղից, Սիմգեչաուրից, Հարավային Օսեթիայից, Ախալցխայից և այլ հնավայրերից: Ա. Մելյուկովան այս տիպի նետասլաքները

⁷ Б. Пиотровский, История и культура Урарту, Ер., 1944, табл. 53, 93; С. Есаян, М. Погребова, Скифские памятники Закавказья, табл. II; М. Трапш, Труды, Т. I, Сухуми, 1970, табл. V, 12, 13; Г. Ионе, Мингечаурская разновидность наконечников стрел „скифского“ типа МКА. вып. III, Баку, 1953, стр. 81, табл. I.

⁸ С. Есаян, М. Погребова, Скифские памятники Закавказья, стр. 61 - 69.

* Պահպանվում են ՇԵԹ-ի ֆոնդերում:

⁹ Т. Хачатрян, Древняя культура Ширака, Ер., 1975, стр. 20.

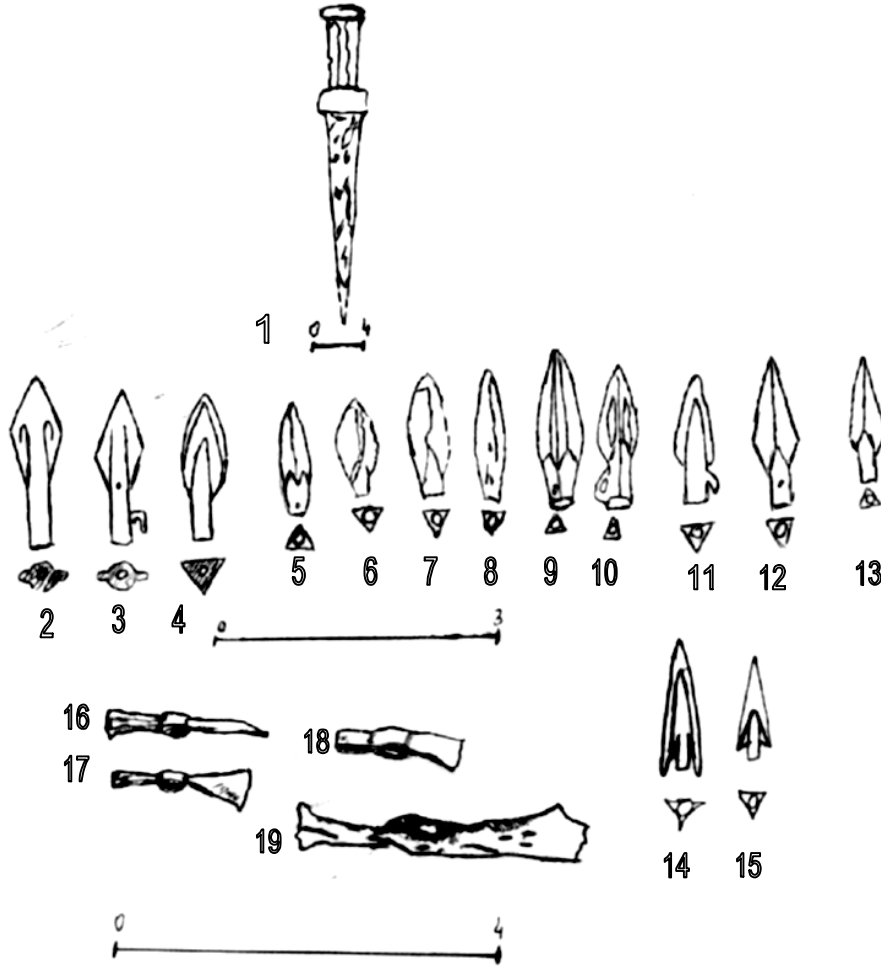
¹⁰ А. Мартиросян, Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ер., 1964, стр. 10.

¹¹ В. Ильинская, Б. Мозолевский, А. Тереножкин, Курганы VI в. до н. э. у с. Матусов, Скифия и Кавказ, Киев, 1980, стр. 13; К. Смирнов, Вооружение савроматов, (МИА. N 101), М., 1961, стр. 41.

¹² Б. Пиотровский, История и культура Урарту, рис. 53 а, в, г, рис. 93 в, е; С. Есаян, М. Погребова, Скифские..., табл. VII, 17,

¹³ С. Есаян, М. Погребова, Նշվ. աշխ., էջ 65:

թվագրում է մ. թ. ա. VII-VI դարերով:¹⁴ Բ. Պիտրովսկին խոսելով Արին-բերդից հայտնաբերված համանման նետասլաքների մասին, նշում է, որ դրանք վերաբերում են մ. թ. ա. VI-V դարերին, և որ դրանք էրեբունու միջնաբերդը գրավող թշնամու զենքն են եղել: Մակարաշենի ալ է Մ. Իսրայելյանի կարծիքը այս տիպի նետասլաքների վերաբերյալ. դրանք նա թվագրում է մ. թ. ա. VI-IV դդ. և գտնում է, որ նետասլաքները պատկանել են Վանի թագավորության անկումից հետո էրեբունիում ապրած բնակչությանը:¹⁵

Երբորդ տիպի նետասլաքներն ունեն ցայտուն արտահայտված անկյուններով շեղանկյունաձև գլխիկներ: Այդպիսիք հայտնաբերվել են Պեմգաշենից (աղ.1, նկ.12) և Մակարաշենից (աղ.1, նկ.13)՝ մեկական օրինակներով: Մակարաշենի գտածոյի թվագրումը համընկնում է այս տիպի նետասլաքների ընդհանուր թվագրմանը՝ մ. թ. ա. VII-VI դարեր:¹⁶ Նմանատիպ նետասլաքները քիչ են: Դրանք հայտնաբերվել են Կախեթիայից, Մինգեչաուրի դամբարանադաշտից, Հարավային Օսեթիայից, Իրանից:¹⁷

Չորրորդ տիպի նետասլաքներն ունեն եռանկյունաձև գլխիկներ և ուղիղ հորիզոնական կամ դեպի ներքև իջնող սուր թևիկներ: Սրանց կոթառները փոքր են ու կարճ: Մեզ հետաքրքրող տարածաշրջանում մմանօրինակ նետասլաքներ հայտնաբերվել են Ալյներից (աղ.1, նկ.14,15): Նետասլաքներից մեկը (նկ.14) դեպի ներքև իջնող սուր

¹⁴ А. Мелюкова, Вооружение скифов, стр. 68.
¹⁵ Б. Пиотровский, Ванское царство, М., 1959, стр. 241; Մ. Իսրայելյան, Էրեբունի քաղաք - ամրոցի պատմությունը, Եր., 1971, էջ 132-133:
¹⁶ А. Мартиросян, Армения в эпоху бронзы и раннего железа, стр. 286-288.
¹⁷ С. Есаян, М. Погребова, նշվ. աշխ., էջ 69:

թևիկներով է և ունի 2,5 սմ. երկարություն, իսկ մյուսի (նկ.15) թևիկներն ուղիղ հորիզոնական են, երկարությունը 2 սմ. է: Նետասլաքները թվագրվում են մ. թ. ա. V-IV դդ.:¹⁸

Պոչուկավոր եռաթև նետասլաքներ մեզ հետաքրքրող տարածաշրջանում հայտնաբերվել են միայն Շիրակի մարզի Մարատակ գյուղի քարարկղային դամբարանից: * Թվով երեք այս նետասլաքներն ունեն եռանկյունաձև գլխիկներ և հատվածքում կլոր սրածայր պոչուկներ: Սրանք ունեն 2-2,5 սմ երկարություն: Լ. Եզանյանը դամբարանը նախապես թվագրել է մ. թ. ա. VIII-VI դարերով:¹⁹ Սակայն դամբարանի ուղեկցող նյութը, այդ թվում մյուս յոթ նետասլաքները բնորոշ են մ. թ. ա. XII-XI դարերով թվագրվող համալիրներից հայտնաբերված գտածոներին:

Նմանատիպ, սակայն երկաթե նետասլաքներ Հայաստանում հայտնաբերվել են Թեյշեբայինիից և թվագրվում են վաղ հայկական ժամանակաշրջանով:²⁰ Արևելյան Գրիմում Կիրովի հնագույն բնակավայրում հայտնաբերվել են նմանատիպ ոսկրե նետասլաքներ, որոնք թվագրվում են մ. թ. ա. XV-XII դարերով:²¹ Ընդ որում նույն հնավայրից հայտնաբերվել են նաև նույն ժամանակով թվագրվող ոսկրից պատրաստված խողովակակոթառ նետասլաքներ:

Ընդհանրապես դժվար է պատասխանել այն հարցին, թե սկյութական տիպի նետասլաքները, որոնք հայտնաբերվել են Անդրկովկասում և Հայաստանում, որտեղ են արտադրվել՝ տեղում, թե՞ բերվել են դրսից: Այս հարցի շուրջ տարբեր են նաև գիտնականների կարծիքները: Այսպես, օրինակ՝ Գ. Իոնեն և Բ. Գրակովը գտնում են, որ Անդրկովկասում ոչ միայն պատրաստվել են սկյութական տիպի նետասլաքները, այլև օգտագործվել է դրանց պատրաստման տեխնոլոգիան:²² Այլ է Կ. Պիցխեթաուրիի կարծիքը: Նա գտնում է, որ սրանք բացարձակ մոտ չեն տեղական զինագործների արտադրանքին, դրանք ներմուծվել են Անդրկովկաս դրսից՝ թշնամու կողմից:²³ Առավել դժվար է պոչուկավոր նետասլաքների հարցը, քանի որ դրանք թվապես քիչ են: Բացի այդ շատ հետաքրքիր է այն, որ վերը նշված մինչսկյութական Կիրովի բնակավայրից հայտնաբերվել են ոսկրից պատրաստված թե՛ պոչուկավոր և թե՛ խողովակակոթառ երկթև և եռաթև նետասլաքներ: Սա մի հանգամանք է, որը հնարավորություն է տալիս ենթադրելու, թե երկթև և եռաթև նետասլաքները պատրաստվել են դեռ շատ վաղուց (սկսած մ. թ. ա. XVI-XIVդդ.) և պարտադիր չէ, որ դրանք պատրաստված լինեն սկյութների կողմից: Հավանաբար այդպիսին են նաև Մարատակի մ.թ.ա. XII-XI դարերով թվագրվող նետասլաքները:

Երկաթյա կացիններ. Մեզ հետաքրքրող տարածաշրջանից Մուսիերիում՝ 3 (աղ.1, նկ.16-18) և Կուրտանում՝ 1 (աղ.1, նկ.19) հայտնաբերվել են թվով չորս երկաթյա կացիններ: Դրանք երկար, նեղ և փոքր-ինչ զոգավոր, քիչ լայնացող աշխատաբերանով, ուղիղ կամ քիչ հաստացված վերջավորություն ունեցող հանքաքրիչով (*обушок*) զենքեր են: Հանքաքրիչը հարթ է և ունի կարծես կլորավուն մակերես: Փաստորեն սրանք կացին-մուրճեր են: Մուսիերիից հայտնաբերվածների երկարությունը 10-15 սմ է, աշխատաբերանների լայնությունը՝ 2-2,5 սմ: Իսկ մեկի աշխատաբերանը խիստ քայքայված է ու թերի: Վերջինիս մուրճի հատվածը կտրվածքում բազմանկյունու կտրվածքով է, իսկ հաջորդ երկուսինը՝ քառանկյունի:

¹⁸ А. Мартиросян, Армения в эпоху..., стр. 10; Б. Пиотровский, История и культура Урарту, стр. 308-310.

* Պահվում են ՇԵԹ-ի Ֆոնդերում

¹⁹ Լ. Եզանյան, Մարատակի դամբարանը, Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը հանրապետական զիտածոների զեկուցումների հիմնադրույթներ, Գյումրի, 2002, էջ 4-5:

²⁰ А. Мартиросян, Город Тейшеванни, Ер., 1961, стр. 137, рис. 61.

²¹ Древности Восточного Крыма /предскифский период и скифы/, Академия наук УССР, институт археологии, Киев, 1970, стр. 35, 45.

²² Г. Ионе, Мингечаурская разнovidность наконечников..., стр. 81-82; Б. Граков, Скифы, М., 1971.

²³ К. Пичхеллаури, Восточная Грузия в конце бронзового века, Тб., 1979, стр. 16.

Կուրտանի օրինակի երկարությունը 20 սմ է, աշխատաբերանի լայնությունը՝ 3,5 սմ: Սա ևս շատ քայքայված է: Հ. Մարտիրոսյանը ողջ դամբարանը թվագրել է մ. թ. ա. VI-V դարերով ²⁴:

Կացին-մուրճեր հայտնաբերվել են Խրտանոցից, Սամտավրոյից, Գվանի, Թլիի և Բրիլի դամբարանադաշտերից:²⁵ Փաստորեն զենքի այս տեսակը Անդրկովկասում լայն տարածում է գտել մ. թ. ա. VII-VI դարերում: Տարբեր են կարծիքներն այս զինատեսակի հետ կապված: Հ. Մարտիրոսյանը գտնում է, որ սրանց ձևը Անդրկովկաս է բերվել սկյութների կողմից, իսկ Ա. Մելյուկովան և Մ. Պոգրեբովան պնդում են հակառակը, որ սկյութներն են ընդօրինակել Անդրկովկասից ²⁶:

Ընդհանրացնելով նշենք, որ մեզ հետաքրքրող տարածաշրջանից հայտնաբերված սկյութական տիպի նյութն ամբողջությամբ ներկայանում է զենքի տեսակներով, որոնք հայտնաբերվել են դամբարաններից: Ո՛չ Շիրակը, ո՛չ էլ Լոռին չունեն սկյութական որևէ հուշարձան, որ վկայեր այստեղ նրանց երկարատև բնակության փաստի մասին: Վերը ներկայացված սկյութական տիպի զենքի մեջ կան նմուշներ, որոնք պատրաստված են տեղի վարպետների կողմից, բայց դրանք չեն դարձել հայկական զինագործության օրգանական տարր:

ОРУЖИЕ СКИФСКОГО ТИПА, НАЙДЕННОЕ В СЕВЕРО-ЗАПАДНОЙ АРМЕНИИ

____ Резюме ____

____ Г. Мсрян ____

Набор вещей скифского типа и характер содержавших их погребений, а также само число таких погребений свидетельствуют, что этот компонент составляли преимущественно воины, пришедшие сюда и в значительной степени усвоившие местную культуру, но сохранившие самобытность воинского снаряжения. Нельзя не отметить, что как Ширак, так и Лори не содержат памятников, свидетельствующих о длительном обитании здесь скифов. Среди вещей скифского типа имеются экземпляры, изготовленные местными мастерами. Но подовные формы так и не стали органичным элементом армянского оружейного дела.

²⁴ А. Мартиросян, *Армения в эпоху бронзы и раннего железа*, стр. 289 – 291:

²⁵ С. Есаян, М. Погребова, *Նշվ. աշխ.*, էջ 80:

²⁶ А. Мартиросян, *Армения в эпоху...*, стр. 290; А. Мелюкова, *Вооружение скифов*, стр. 67.